

UO'K. 821.111.09(73)-1

**THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND THINKING: THE COGNITIVE
APPROACH AND THE FORMATION OF THE CONCEPT THEORY**

Komilova Gulmira Olimovna

Acting Associate Professor (PhD) of the Tashkent International

University of Financial Management and Technologies

E-mail: g.komilova@tift.uz

+99897 3115552

Abstract: This thesis analyzes the study of the relationship between language and thinking within the framework of the cognitive approach and the stages of the formation of the concept theory. The study sheds light on the mechanisms of reflection of conceptual structures in the human mind in the language system based on the theories of cognitive linguistics.

Keywords: language and thinking, concept, cognitive linguistics, semantic field, conceptual model, consciousness.

Til va tafakkur munosabati masalasi insoniyat tafakkuri tarixida eng qadimiy va muhim ilmiy muammolardan biri bo'lib, bu masala V. Gumboldt, E. Sapir, B. Uorf, L. Vaysgerber, J. Lakoff, R. Langacker kabi olimlar qarashlarida turlicha talqin etilgan. Gumboldt tilni "xalq ruhi"ning ifodasi sifatida baholagan va til orqali milliy dunyoqarashning shakllanishini asoslab bergan. Unga ko'ra, har bir xalq dunyoni o'z tili orqali ko'radi va tildagi birliklar shu xalq tafakkurining ichki mazmunini ifodalaydi. Bu fikr keyinchalik Sapir-Whorf gipotezasida ilmiy asosini topdi.

Sapir-

Whorf gipotezasiga ko'ra, inson tafakkuri bevosita uning tili tomonidan shakllantiriladi. Har bir til o'z egalari uchun muayyan "konseptual olam tasviri"ni yaratadi. Masalan, ingliz tilida *time* konsepti chiziqli, o'zbek tilida esa *vaqt* aylanishli va tsiklik xarakterda anglashiladi. Demak, turli tillarda nutq so'zlovchilar dunyoni turlicha konseptualizatsiya qiladilar. Bu nazariya til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kognitiv asosda tushunishga yo'l ochdi.

XX asr oxiriga kelib, kognitiv lingvistika mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi. J. Lakoff, M. Jonson, R. Langacker, E. Rosch kabi tadqiqotchilar tilni shunchaki aloqa vositasi emas, balki inson tafakkurining kognitiv mexanizmlarini modellashtiruvchi tizim sifatida talqin etdilar. Kognitiv yondashuvga ko'ra, tilda mavjud har bir birlik — bu insonning dunyoni qanday qabul qilayotganini ifodalovchi konseptual modeldir. Shu bois, tilshunoslikdagi e'tibor strukturadan ma'noga, ma'nodan ongda bilish jarayonlariga o'tdi.

Kognitiv lingvistika nazariyasi asosida **konsept** tushunchasi markaziy o'rin egalladi. Konsept — bu inson ongida dunyo haqidagi bilimlar, tajriba, hissiyot, baho va assotsiatsiyalarni mujassamlashtirgan **mental birlik**dir. E. Roschning "prototip nazariyasi"da konseptlar qat'iy chegaralarga ega bo'lmay, prototip atrofida tashkil topgan toifalar sifatida tasvirlanadi. Masalan, "qush" kategoriyasining prototipi — *bulbul* yoki *kabutar*, periferik elementi esa *pingvin* yoki *tovuq* bo'lishi mumkin. Shu tarzda, inson ongida konseptlar markaz va periferiyaga ega bo'lgan dinamik tuzilmalardir.

Konseptual tizimni o'rganishda J. Lakoff va M. Jonsonning **konseptual metafora nazariyasi** alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning fikricha, inson tafakkuri metaforik asosda tuzilgan, til esa bu metaforik fikrlashning tashqi ko'rinishidir. Masalan, ingliz tilidagi "*life is a*

journey” metaforasi yoki o‘zbek tilidagi “*hayot yo‘l*” ifodasi bir xil konseptual asosga ega: hayot jarayoni yo‘l bosish metaforasi orqali tasvirlanadi. Bu misollar til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro uyg‘unlikni, konseptual modellashirishning universalligini ko‘rsatadi.

R. Langackerning **kognitiv grammatika nazariyasi** ham til birliklarini faqat strukturaviy birlik sifatida emas, balki inson tafakkurining ma’noli ifodasi sifatida tahlil qiladi. Unga ko‘ra, grammatika va semantika o‘rtasida qat’iy chegara yo‘q, chunki har bir grammatik konstruktsiya ham kognitiv ma’no tashuvchidir. Shu bois, tilni tahlil qilish — bu insonning dunyoni qanday ko‘rayotganini, qanday tushunchalar orqali uni tasniflayotganini o‘rganishdir.

Demak, kognitiv yondashuv til va tafakkur munosabatini “so‘z va ma’no” darajasidan yuqori — **konseptual bilish darajasida** tahlil qilish imkonini beradi. Bu yondashuv natijasida konsept nazariyasi shakllanib, til birliklarining orqasida yashiringan kognitiv va madaniy qatlamlar ochib berildi. Zamonaviy tilshunoslikda tilni o‘rganish — bu inson tafakkurini, madaniyatini va idrok mexanizmini o‘rganish demakdir.

Bilingval ongda til va tafakkur munosabati yanada murakkab, ko‘p qatlamli jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki bilingval shaxs ikki tilda fikrlaydi, dunyoni ikki xil konseptual tizim orqali anglaydi va har ikki tilning semantik hamda kognitiv me’yorlari o‘rtasida doimiy almashinuv jarayonida yashaydi. Shu bois bilingval ongni tadqiq etish til va tafakkur o‘rtasidagi dinamik bog‘liqlikni chuqurroq ochib beradi.

J. Pavlenko, F. Grosjean, A. Wierzbicka kabi olimlar bilingval ongni “ko‘p kodli tafakkur tizimi” deb ta’riflab, har bir tilning inson idrokidagi alohida kognitiv maydonni shakllantirishini qayd etganlar. Masalan, ingliz tilida “privacy” konsepti shaxsiy erkinlik va mustaqillik bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek tilidagi “yolg‘izlik” yoki “tinchlik” tushunchalari ko‘proq ruhiy osoyishtalik, ijtimoiy muvozanat bilan talqin etiladi. Bilingval shaxs ongida ushbu ikki konsept bir-biriga singishgan holatda mavjud bo‘ladi va ularning qo‘llanishi kontekstga ko‘ra o‘zgaradi.

Kognitiv nuqtayi nazardan, bilingval shaxsning konseptual tizimi ikki tildagi bilim strukturalarining integratsiyasi sifatida shakllanadi. Bu holatda konseptlar o‘zaro *kross-lingvistik interferensiya* va *konseptual transfer* jarayonlari orqali yangicha ma’nolarni hosil qiladi. Masalan, ingliz tilidagi “*success*” konsepti ko‘proq individual yutuq va shaxsiy mehnat bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek tilidagi “*muvaffaqiyat*” ko‘proq jamoaviy qadriyatlar, duolar, omilkorlik bilan uyg‘unlashgan. Bilingval ongda bu ikki konsept “*muvaffaqiyat = mehnat + ijtimoiy ma’qullik*” tarzida sintezlanadi.

Bunday sintez jarayoni R. Langackerning “konseptual integratsiya” (conceptual integration) nazariyasi bilan izohlanadi. Unga ko‘ra, inson tafakkuri turli mental maydonlardan ma’lumot olib, ularni yagona kognitiv struktura sifatida birlashtiradi. Bilingval ongda bu integratsiya ikki madaniyatning ramziy kodlarini birlashtirib, yangi konseptual model yaratadi. Shu bois bilingval shaxs tilda so‘zlashdan tashqari, “madaniyatlararo fikrlash” qobiliyatiga ega bo‘ladi.

Lakoff va Johnsonning konseptual metafora nazariyasi nuqtayi nazaridan qaralganda ham, bilingval ongda metaforik modellar ikki madaniyatning ifoda shakllari asosida qayta tuziladi. Masalan, ingliz tilidagi “*time is money*” metaforasi iqtisodiy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek madaniyatida “*vaqt – umr*” yoki “*vaqt – ne‘mat*” metaforalari ma’naviy qadriyatlarni ifodalaydi. Bilingval shaxsda ushbu metaforik konseptlar o‘zaro uyg‘unlashib, vaqtga nisbatan ikki xil kognitiv pozitsiya – “amaliy” va “axloqiy” qarashlar bir vaqtning o‘zida faol bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, bilingval ongda konseptual farqlanishni o‘rganishda A. Wierzbickaning “Natural Semantic Metalanguage” (NSM) yondashuvi ham muhim ahamiyatga ega. Unga ko‘ra, barcha tillarda mavjud “semantik primitivlar” umumiy kognitiv asosni tashkil etadi, ammo har

bir til ularni o'z madaniy kontekstida ifodalaydi. Shu sababli, bilingval shaxs ongida *universal kognitiv asos* saqlanib qoladi, biroq u har bir tilda turlicha verbalizatsiya qilinadi.

Natijada, ingliz va o'zbek bilingval ongida konseptlarning shakllanishi ikki yo'nalishda kechadi:

1. **Integrativ yo'nalish** – ikki tilning konseptual maydonlari o'zaro singishib, yangi, sintezlangan konseptual birliklarni hosil qiladi (masalan, “freedom” + “ozodlik” konseptlari birgalikda “shaxsiy erkinlik va ijtimoiy mas'uliyat” tushunchasini beradi).
2. **Differensial yo'nalish** – har bir tilning konseptual tizimi mustaqil faoliyatda bo'lib, kontekstga qarab bir-birini almashtiradi yoki to'ldiradi (masalan, “success” – “muvaffaqiyat”, “privacy” – “tinchlik”).

Demak, bilingval ongni o'rganish — bu ikki tilli shaxsning konseptual dunyosini, ya'ni til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro harakatning madaniy-kognitiv mexanizmini tahlil qilish demakdir. Ushbu yondashuv nafaqat lingvistik, balki psixologik va sotsiokognitiv jihatdan ham tilshunoslik tadqiqotlariga yangi ufqlar ochadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Humboldt, W. von. On Language: The Diversity of Human Language Structure and its Influence on the Mental Development of Mankind. Cambridge University Press, 1988.
2. Sapir, E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace, 1921.
3. Whorf, B. L. Language, Thought, and Reality. MIT Press, 1956.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Langacker, R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Stanford University Press, 1987.
6. Rosch, E. Principles of Categorization. In: Cognition and Categorization. Hillsdale: Erlbaum, 1978.
7. Evans, W., & Green, M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh University Press, 2006.
8. Wierzbicka, A. Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford University Press, 1997.
9. Fauconnier, G., & Turner, M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. Basic Books, 2002.
10. Pavlenko, A. Bilingual Minds: Emotional Experience, Expression and Representation. Multilingual Matters, 2006.